

Samisk kyrkohistoria

*En kort översikt med fokus på kvinnor som aktörer****Abstract**

Den första delen av artikeln ger en kort översikt över den kyrkliga verksamheten som riktades direkt mot samer och inleddes i Ryssland på 1500-talet, i Sverige(-Finland) på 1600-talet och i Norge på 1700-talet. Den andra delen presenterar åtta samiska kvinnor som på olika sätt varit aktiva i den samiska kyrkohistorien: Margareta som 1389 besökte drottningen med samma namn och bad om lärare; Karen Arnesdatter som under 1720-talet fungerade som lärare och var den enda kvinna som hade lön från det danska Missionskollegiet; Anna Olofsdotter vars berättelse om ett möte med en Kristus-gestalt i samiska kläder blev viktig för den lokala kristendomen; Ingri Månsdotter som var förste kateket och därigenom hade en ledande roll i sin församling under 1780- och 1790-talen; Milla Clemensdotter vars samtal med Lars Levi Læstadius var avgörande för de ändringar i hans teologi som blev grunden för den största inhemska väckelserörelsen i Norden, læstadianismen; Karen Nilsdatter Nirpi som 1847 tog den læstadianska väckelsen till Ofoten; Maria Magdalena Mathsdotter som på 1860-talet gick till kungs för att be om medel till en skola för samiska barn; och Sara Brita Mattson Åhrén som 1887 blev den första samiska officeren i Frälsningsarmén.

Enligt författaren är det hög tid att forskning om samisk kristendom – i stället för att nästan enbart ägna sig åt icke-samiska personers aktiviteter, medan samer beskrivs som passiva klienter för andras verksamhet – börjar fokusera på de samiska män och kvinnor som med egna strategier och på olika sätt skapat den samiska kyrkohistorien inifrån.

Inledning

I början av mars 1864 fick Maria Magdalena Mathsdotter från Villhelmina möjlighet att träffa kung Karl XV för att bland annat lägga fram sitt önskemål om en skola för samiska barn. 475 år tidigare, i augusti 1389, hade en annan samisk kvinna – som i källorna kallas Margareta – i Malmö träffat den tidens monark, unionsdrottningen Margrete, och

* Artikeln är tidigare publicerad i *Kyrkohistorisk årsskrift* 111 (2011) s. 31–42 och publiceras här med välvilligt godkännande av årsskriftens redaktör Anders Jarlert och författaren (*red:s anm.*).

ärendet var nästan detsamma: att be om undervisning. De två samiska kvinnorna Maria Magdalena Mathsdotter och Margareta exemplifierar insatser som hittills fått en mycket begränsad plats i texter om samisk historia, insatser där samer agerat i för samer viktiga politiska och inte minst i kyrkopolitiska frågor i vid mening. Forskare har i alltför liten grad intresserat sig för de samer som varit aktiva och lämnat spår efter sig i källorna. I stället har fokus legat på icke-samiska aktörer, medan samer antingen demoniserats, osynliggjorts eller framställts som passiva klienter för andras verksamhet.¹

Syftet med den här artikeln är att exemplifiera samiskt agerande genom att diskutera de insatser som några samiska kvinnor gjort inom ramen för det temafält vi kan avgränsa med begreppet ”samisk kyrkohistoria”.² Med det begreppet avser jag här något annat än den traditionella historieskrivningens fokuserande på icke-samiska myndighetspersoners agerande gentemot samer och å samers vägnar. I stället handlar det om samiska strategier och samiskt agerande i förhållande till och inom ramarna för olika former av kyrklig verksamhet. På samma sätt som Carl Fredrik Hallencreutz menar jag att det är en poäng att analytiskt skilja mellan missionshistoriska studier (som studerar kristnandeprocesser utifrån) och kyrkohistoriska studier (som ser på samma processer inifrån).³ Till de två typerna kan dessutom läggas religionshistoriska studier, som liksom de kyrkohistoriska studier religiös förändring inifrån, men till skillnad från kyrkohistorien fokuserar på den inhemska religionen, inte på kristendomen.⁴

1 Jfr Håkan Rydving, ”Samiska överhetspersoner i Sverige-Finland under 1600-talet”, i Else Mundal & Håkan Rydving (red.), *Samer som ”de andra”, samer om ”de andra”: Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten* (Umeå 2010a) s. 259–265.

2 För utförliga bibliografiska upplysningar, se Leif Lindin & Håkan Rydving, *Samisk kyrkohistorisk bibliografi* (Umeå 2007).

3 Carl F. Hallencreutz, *Per Högström och Anna Olofsdotter: Ett bidrag till 1740-talets samiska kyrkohistoria* (Umeå 1990a) s. 4; jfr Håkan Rydving, ”Sami church history and contemporary self-understanding among the Sami”, *Svensk missionstidskrift* 87 (1999) s. 209–220.

4 Som t.ex. min undersökning: Håkan Rydving, *The end of drum-time: Religious change among the Lule Saami, 1670s–1740s* (Uppsala [1993] 2004).

Kyrkans historia bland samer

Vår information om samiska kristna traditioner och om samisk missions- och kyrkohistoria bygger i hög utsträckning på föråldrad litteratur. Området har länge varit eftersatt och det modernaste översiktsarbetet är fortfarande Jens Vahls fördomsfulla *Lapperne og de lapske mission* från 1866 (!).⁵ Men även när det gäller forskning är mycket ogjort. Det finns mängder av intressanta forskningsuppgifter att ta tag i, både mer övergripande undersökningar, lokala specialstudier och biografiska analyser. I den här artikeln kommer jag att försöka kombinera flera infallsvinklar och nivåer. Jag inleder med en kort generaliserande översikt över framväxten och utvecklingen av samisk kristendom, för att därefter fokusera på några samiska aktörer i den processen. I stället för att diskutera några av de samiska präster som gjorde viktiga insatser på 1600- och 1700-talen, inte minst som översättare, har jag valt att ta upp åtta samiska kvinnors insatser.

I Ryssland dröjde det till 1500-talet, i Sverige till 1600-talet och i Norge till 1700-talet innan ett mer omfattande och systematiskt missionsarbete påbörjades som var direkt riktat mot samerna.⁶ Tidigare hade det rört sig om enstaka och isolerade initiativ. Att både danska och svenska biskopar visiterade de samiska områdena och döpte samer, och att både den norske kungen Håkon V och hans svenske kollega Magnus Eriksson på 1300-talet utfärdade förordningar som innebar vissa ekonomiska lättnader för samer som omvände sig till kristendomen, hade knappast mer än marginell betydelse. I början av 1200-talet låg den nordligaste kyrkan i Norge (och i världen) i Lenvik i nuvarande Troms fylke. I Sverige fanns vid samma tid kyrkor längs Bottenviken

⁵ Jens Vahl, *Lapperne og den lapske mission* 2 (Köpenhamn 1866). För Norge finns dessutom Adolf Steen, *Samenes kristning og finnemisjonen til 1888* (Oslo 1954), men några motsvarande översikter finns inte om samerna och kyrkan i vare sig Sverige, Finland eller Ryssland.

⁶ Detta och följande avsnitt är i huvudsak hämtade från min översiktsartikel: Håkan Rydving, "Samer: Kristnandet", i *Norrländsk uppslagsbok* 4 (Umeå 1996) s. 68–70; noterna med litteraturhänvisningar är tillagda. Jfr Bill Widén, "Religionsskiftet från hedendom till kristendom bland samerna i Nord-Skandinavien", i Evert Baudou & Karl-Hampus Dahlstedt (red.), *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning* (Umeå 1980) s. 263–277; Samuli Aikio, *Olbmot ovdal min: Sámiid historjá 1700-logu rádjái* (Ohcejohka 1992) s. 78–81, 151–193; Bo Lundmark, "Religionsskiftet", i Urban Råghall (red.), *Försoning är ett sätt att börja om: Rapport från ett seminarium om försoningsprocessen mellan samer och kyrka och dess historiska bakgrund* (Härnösand 1999) s. 27–40.

upp till Bygdeå norr om Umeå. Senare under medeltiden byggdes kyrkor vidare längs finnmarkskusten och runt Bottenviken, men någon samemission var det inte tal om.⁷ Kyrkorna var främst avsedda för den bofasta skandinaviska befolkningen.

Trots kyrkans sporadiska intresse för samerna var den medeltida kristna aktiviteten i Sápmi, det samiska bosättningsområdet, allt annat än betydelslös. Det visas bl.a. av hur samer i flera områden firade katolska fastedagar in på 1700-talet, av de många samiska veckor som har namn efter katolska helgon, och av Marias roll, bland annat i dräktsilvret och i de så kallade Maria-jojkarna.⁸

Det var i Ryssland som en mer omfattande missionsverksamhet riktad direkt mot samerna först påbörjades. De samiska områdena på Kolahalvön integrerades under 1500-talet i den ryska kyrkan genom tre av varandra tydligtvis oberoende missionsinitiativ. Bland skoltsamerna i väster verkade munken Trifon som byggde ett kloster i Petschenga. När det brändes av en svensk-finsk patrull 1589 hade det inte mindre än 60 munkar. Feodorit, en annan munk, missionerade bland kildinsamerna på centrala Kolahalvön och byggde ett kloster där. Även i det tersamiska området längst i öster ska det senast under 1570-talet ha funnits en kyrka speciellt byggd för samer.⁹

I Sverige-Finland inleddes missionsarbetet under 1600-talets första

7 Jfr Johannes Belsheim, "Omsorg i Norden for finnernes (lappernes) omvendelse til kristendommen for reformationen", *Theologisk tidsskrift* ny række 7 (1880) s. 327-344; Oluf Kolsrud, "Finnemisjonen fyre Thomas von Westen", i *Studia Septentrionalia* 3 (Oslo 1947) s. 1-17; Jean-Marie Maillefer, "L'Église et les Lapons au Moyen-Âge", *Inter-Nord: Revue internationale d'études arctiques et nordiques* 16 (1983) s. 219-223.

8 Om mariamonogrammet i dräktsilvret, se Phebe Fjellström, *Lapsk silver: Studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lapskt kulturliv* 1 (Stockholm 1962) s. 53-75. En översikt över den traditionella samiska veckoräkningen med helgonnamn finns i Ingalill Granlund & John Granlund, *Lapska ben- och träkalendrar* (Stockholm 1973) s. 22-24, 177-181; jfr Olavi Korhonen, "Samernas år, månader och veckor", i Heidi Hansson, Raija Kangassalo & Daniel Lindmark (red.), *När språk och kulturer möts: Festskrift till Tuuli Forsgren 2 november 2002* (Umeå 2002) s. 73-89. Beträffande mariajojkarna, se Harald Grundström, "Jungfru-Maria-motivet i lapska jojkningsslåtar", *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok* 1959 (Uppsala 1959) s. 52-57.

9 Vahl (1866) s. 184-189; jfr Jelena Porsanger, "The eastern Sámi and the missionary policy of the Russian Orthodox Church", i Anna-Leena Siikala, Barbro Klein & Stein R. Mathisen (red.), *Creating diversities: Folklore, religion and the politics of heritage* (Helsingfors 2004) s. 107-124. Angående Trifon, se dessutom bl.a. Jens A. Friis, *Klosteret i Petschenga: Skildringer fra russisk Lapland (efter historiske kilder og folkesagn)* (Kristiania 1884); Jelena Porsanger, "Trifon", i Ulla-Maija Kulonen, Irja Seurujärvi-Kari & Risto Pulkkinen (red.), *The Saami: A cultural encyclopaedia* (Helsingfors 2005) s. 417f.

årtionden, men den förste same som blev präst, Gerhard Jonsson eller herr Gerdt, prästvigdes redan under slutet av 1500-talet. Han dog 1623 som kyrkoherde i Skellefteå efter att bland annat ha varit kaplan åt Johan III (och av hans söner blev en landshövding i Västerbotten, en annan borgmästare i Umeå). Under 1600-talets första årtionden byggdes kyrkor i lappmarkerna, de första böckerna på samiska gavs ut och flera samer utbildas till präster. Under perioden 1593–1717 var faktiskt hela 17 % av prästerna i de svensk-finska lappmarkerna söner till renskötande samer. Dessutom blev flera av dessa prästers söner präster, så andelen präster ”av samisk börd”, som var det uttryck som användes, var mycket stort.¹⁰ Bland de samiska prästerna fanns bl.a. Olaus Stephani Graan (d. 1690) som översatte den svenska kyrkohandboken till samiska, Olof Sirma (ca 1650–1719) som bidrog med två jojkar till Johannes Schefferus bok *Lapponia*, de två första dikter på något nordiskt språk som blev kända för en internationell publik, och Lars Rangius (d. 1717) som översatte hela Nya Testamentet till sin egen samiska dialekt, ett projekt han avslutade 1713.¹¹

Den första skolan för samer, den så kallade Skytteanska skolan i Lycksele, inledde sin verksamhet 1634, och kom att få stor betydelse för läskunnigheten bland samer i Umeälvens dalgång. Skolan var gymnasieförberedande och hade delvis samiska som undervisningsspråk eftersom flera av lärarna var samer. Samtidigt var samiska ett av de språk det undervisades i, i tillägg till svenska, latin och eventuellt även grekiska.¹²

Vid slutet av 1600-talet var de flesta samer döpta, gifte sig enligt kyrkligt ritual och begravdes på de nyuppförda kyrkogårdarna. De inhemska riterna och trosföreställningarna var emellertid fortfarande

¹⁰ Om de samiska prästerna, se bl.a. Greger Fröjd & Robert Olsson, *Lappmarkens präster 1693–1904: En studie av bakgrund och karriär* (Umeå 1989) s. 16–18; Sten Henrysson, *Präster i lappmarken före 1850: Ursprung och arbetsuppgifter* (Umeå 1989b) s. 12–17 (med förteckning över samiska präster).

¹¹ Jfr Leonard Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne: Bidrag till kännedom om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning 2* (Uppsala 1923) s. 52 (Sirma), 128f. (Graan); referenserna i Lindin & Rydving (2007) s. 439–441, 513 (Sirma); Karin Wilson, ”Lars Rangius: Bråkstake och bibelöversättare på 1700-talet”, *Oknytt: Johan Nordlander-sällskapets tidskrift* 24:3–4 (2003) s. 31–39; Karin Wilson, *Markusevangeliet i Lars Rangius samiska översättning från 1713* (Uppsala 2008).

¹² Jfr Abraham R. Hasselhuhn, *Om Skytteanska Scholan i Lycksele Lappmark* (Umeå [1851] 1988); referenserna i Lindin & Rydving (2007) s. 314f.

viktiga och för många samer fungerade gammal och ny religion parallellt.

När de kyrkliga myndigheterna under 1680-talet upptäckte att många samer fortsatte med de inhemska bruken inleddes en period av intensiv religionskonfrontation. För att få samer att överge den gamla religionen predikade prästerna mot den och särskilt mot det höga anseende som förfäderna hade i samiskt tänkande. Dessutom brändes många offerplatser. Under åren 1686–1688 gjordes rannsakingar i lappmarkerna, samer förhöordes om kvarvarande inhemska religiösa bruk, tvingades att lämna ifrån sig sina trummor och hotades med både världsliga och eviga straff om de fortsatte att dyrka de gamla gudarna.¹³ Samiska försök att argumentera för att t.ex. bruket av trummor skulle legaliseras fick inget gehör.¹⁴ De samer som inte följde påbuden straffades med böter eller tortyr. I Sverige fick pitesamen Lars Nilsson agera syndabock. Han avrättades och brändes tillsammans med sina träidoler 1693.¹⁵ Att häxprocesserna tidigare under 1600-talet fick så liten omfattning i Västerbotten hade framför allt att göra med att landshövdingen, Johan Graan (som var son till den ovan nämnde Gerhard Jonsson), var mycket kritisk. I Västernorrlands län i söder liksom i Finnmarks fylke i Norge i norr var häxprocesserna däremot omfattande.¹⁶

Det dröjde till 1710-talet innan ett mer organiserat missionsarbete riktat mot samer inleddes i Norge och det motiverades då bland annat med en rädsla för att samerna annars skulle flytta till Sverige och att Sverige genom att bygga kyrkor och inrätta skolor skulle få överhöghet även över de norska samerna. 1714 grundades i Köpenhamn ett Missionskollegium med särskilt ansvar för bland annat missionen

13 Jfr (för det lulesamiska området) Rydving (Uppsala [1993] 2004) s. 54–68.

14 Ett intressant exempel, Olof Sjulsson i Vapsten, diskuteras utförligt i Daniel Lindmark, *En lappdrängs omvändelse: Svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talen* (Umeå 2006) s. 70–77, 212–215; jfr Daniel Lindmark, ”När samerna ville använda trumman som kompass: Om samiskt motstånd mot kolonialismen”, *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok 2010* (Uppsala 2010) s. 95–103. Några myndighetspersoners brevväxling om Sjulsson år 1688 finns återgiven i Isak Fellman (red.), *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne 2* (Helsingfors 1910) s. 343–353.

15 Jfr Karin Granqvist, ”Til hvem gir du din sjel? Fortellingen om Lars Nilsson på liv og død”, *Ottar* 234 (2001) s. 36–40.

16 Rydving 2010a.

bland samer. Till ledare utsågs den pietistiske prästen Thomas von Westen som fick ansvaret för den samiska missionen från 1716 till sin död 1727.¹⁷

Efter det stora nordiska kriget och delvis inspirerade av den norska missionen togs nya initiativ även i Sverige-Finland. I samband med riksdagen 1738–1739 grundades en svensk motsvarighet till det danska Missionskollegiet, Direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk. Missionsarbetet intensifierades och det samiska deltagandet i gudstjänster och nattvard ökade.¹⁸

Under 1800-talet fick – förutom nationalkyrkorna – flera väckelse- rörelser stor betydelse för utformningen av samisk kristendom, men redan på 1770-talet utgjorde de av herrnhutismen inspirerade så kallade roparna i Tornedalen och delar av det nordsamiska området en folklig protest mot det man menade var religiös och moralisk förflackning.¹⁹ Under det religiöst turbulenta 1800-talet spreds nya kristna rörelser till de samiska områdena, men i det nordsamiska området blev en inhemsk och inomkyrklig rörelse, laestadianismen, helt dominerande. De samiska inslagen i Laestadius förkunnelse och den roll laestadianismen fick som religiös motkultur blev viktiga medel att stärka samisk självkänsla.²⁰

I sydligare samiska områden fick andra väckelserörelser tidigt samiska medlemmar. Det gäller i Sverige exempelvis baptismen i Jämtland, pingströrelse och frälsningsarmé i södra Lappland och den rosenianska väckelsen i bland annat Arvidsjaur.²¹

17 Jfr Steen (1954).

18 Om Ecklesiastikverkets verksamhet, se Sölve Anderzén, ”Lappmarken i överhets- och missionsperspektiv”, i Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria 5: Individualismens och upplysningens tid* (Stockholm 2001) s. 228–243.

19 Se referenserna i Lindin & Rydving (2007) s. 182–184, 504.

20 Se referenserna i Lindin & Rydving (2007) s. 159–179, 503.

21 Se referenserna i Lindin & Rydving (2007) s. 179–181 (Evangeliska fosterlandsstiftelsen), 185f. (baptismen), 186–188, 504 (Helgelseförbundet; numera: Evangeliska frikyrkan), 188–191 (Örebromissionen; numera: Evangeliska frikyrkan), 192–197, 504 (pingstväckelsen), 197–204, 504 (Frälsningsarmén), 205–210 (Svenska missionsförbundet).

Källor – problem och möjligheter

Källmaterialet till kunskap om samiska kristendomsformer under 1600- och 1700-talen kom till som ett resultat av religionsmötet, men de flesta av källorna är propagandamaterial från den ena sidan i konfrontationen. De är därför ett problematiskt material att använda, inte minst därför att många av författarna hade en fördomsfull uppfattning om samisk kultur och religion.²²

Källmaterialet färgas bland annat av motsättningarna mellan olika representanter för missionen, som till exempel konflikten mellan biskopen i Trondheim, Peder Krog, och Thomas von Westen. Krog var emot en särskild mission bland samer och menade att den reguljära kyrkliga verksamheten var tillräcklig. Dessutom föredrog han danska som undervisningsspråk i stället för samiska, medan von Westen var av motsatt uppfattning.

Skillnaderna mellan olika källor beror också på författarnas olika teologiska grundsyn. Källorna från 1670-talet präglas av den lutherska ortodoxin med dess legalistiska fromhet med krav på deltagande i gudstjänster och kyrkliga riter. Författarna till källorna från 1720-talet var inspirerade av pietismens krav på personlig omvändelse och skrifterna från 1740-talet av den så kallade upplysta ortodoxin i wofiansk tappning. Enligt denna utgjorde deism och upplysningstidens radikala idéer långt farligare hot mot den kristna tron än det man kallade ”övertro”, alltså de element från den inhemska religionen som integrerats i samisk kristendom.

Samer som aktiva strateger

Samisk kristendom har, som Carl Fredrik Hallencreutz påpekat,²³ framför allt studerats i ett missionshistoriskt perspektiv med fokus på icke-samiska missionärens och prästers verksamhet. ”Samisk kyrkohistoria” i betydelsen ”samisk kristendom ur samiska perspektiv och med samer som aktörer” är däremot ett eftersatt forskningsfält.

²² Detta och följande avsnitt är i huvudsak hämtade från Håkan Rydving, *Tracing Sami traditions: In search of the indigenous religion among the Western Sami during the 17th and 18th centuries* (Oslo 2010b) s. 58f.

²³ Hallencreutz (1990a) s. 4.

På samma sätt som exempelvis Samuli Aikio och Veli-Pekka Lehtola presenterat helhetsgrepp på samisk historia och kultur,²⁴ är det naturligtvis möjligt att analysera aspekter av historien, som till exempel samisk kyrkohistoria, ur samiska perspektiv och med samer i centrum. Bland annat vore de många samiska prästerna och andra kyrkoarbetarna i Sverige-Finland under 1600- och 1700-talen värda ett omfattande studium.²⁵ Men i stället för att diskutera dem har jag i den här artikeln valt ett annat perspektiv: att ta upp några av de än mer osynliggjorda kvinnor som bidragit till samisk kyrkohistoria. Av de åtta kvinnor jag kommer att presentera är fyra kända, fyra nästan okända. En levde omkring år 1400, tre på 1700-talet och fyra på 1800-talet. De utgör ett ganska tillfälligt urval, sådana samiska kvinnor jag i min egen religionshistoriska forskning stött på när jag egentligen letat material om annat. Men trots det tillfälliga urvalet hoppas jag att exemplen ändå kan illustrera den mångfald av strategier som samer – kvinnor och män – baserat sitt kyrkliga engagemang på.

Samiska initiativ – några kvinnor som aktörer

Margareta (ca 1360?–?)

I några avskrifter av brev från 1389 och från åren 1413–1414 berättas om en samisk kvinna som i källorna kallas Margareta och om hennes vandringar och kontakter med kyrklig och politisk ledning.²⁶ Margareta berättade att hon haft visioner som gjorde att hon försökte få kyrka och stat att intressera sig för samerna, men visionerna – och det faktum att hon var kvinna – gjorde de kyrkliga dignitärerna tveksamma. Hon skickades vid sin första resa från Uppsala till Vadstena och på den andra till franciskanerna i Stockholm, i båda fallen tydligen för att man i Uppsala inte ansåg sig kompetenta att bedöma visionerna utan behövde hjälp att kontrollera om de kom från Gud eller djävul. Det är

24 Aikio (1992); Veli-Pekka Lehtola, *The Sámi people: Traditions in transition* (Inari [2002] 2010).

25 Jfr not 10–11 ovan.

26 Jfr avsnittet om Margareta i Bo Lundmark, ”Medeltida vittnesbörd om samerna och den katolska kyrkan”, i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).

bara några fragment av Margaretas liv som är bevarade i breven, men med hjälp av dem kan man rekonstruera flera möjliga händelsekedjor (osäkerheten beror på att flera av breven är odaterade). En möjlig tolkning av händelseförloppet är följande:

Margareta dyker upp i Uppsala på försommaren 1389 och berättar att hon sett syner. Där är kyrkans företrädare tveksamma och verkar inte veta hur man ska hantera henne, men sommaren samma år träffar hon biskop Tord i Strängnäs som skickar henne vidare till Vadstena med ett rekommendationsbrev. Margaretas besök i Vadstena kommer att få stor betydelse och Vadstena blir härefter och så länge klostret existerar centrum för det kyrkliga intresset för samerna.

Från Vadstena fortsätter Margareta sina vandringar och i månads-skiftet juli–augusti befinner hon sig i Malmö där både ärkebiskop Magnus och drottning Margrete stödjer hennes sak. Särskilt intressant är mötet med drottningen. Hon hade nämligen också haft visioner som hon menade kom ifrån Gud, men på grund av de pågående intrigerna från diverse manliga tronpretendenter berättade hon inte om dem. Det var först efter hennes död som man kunde läsa om visionerna i hennes efterlämnade dagböcker.²⁷ Om de två kvinnorna samtalade om sina respektive visioner vet vi inte, men resultatet av samtalen blev i alla fall att drottning och ärkebiskop skrev ett brev till ärkebiskopen i Uppsala och till ståthållaren på Korsholms slott i Österbotten (den som vid den här tiden hade det politiska ansvaret för områdena med samisk befolkning) med uppmaningen att ta krafttag för kristningsarbetet bland samerna. Antagligen var det Margareta som fick i uppdrag att överlämna brevet till ärkebiskop Henrik i Uppsala och på vägen har man antagit att hon gjorde ett återbesök i Vadstena.

Så är det tyst, dvs. det saknas källmaterial om vad som hände Margareta, tills hon dyker upp igen 24 år senare. År 1413, året efter att drottning Margrete avlidit, träffar Margareta franciskanermunken Philippus Petri i Stockholm. Han blir en ny stödperson och skriver ett rekommendationsbrev där han bland annat betonar att man inte ska

²⁷ Om drottning Margrete, se t.ex. Eldbjørg Haug, *Margrete – den siste dronning i Sverreætten: Nordens fullmektige frue og rette husbonde* (Oslo 2000); Ove Røsbak, *Margrete, Nordens dronning* (Oslo 2002); Vivian Etting, *Queen Margrete I (1353–1412) and the founding of the Nordic Union* (Leiden 2004); och William Layher, *Queenship and voice in medieval northern Europe* (New York 2010).

förakta Margareta utan lyssna tålmodigt på henne. Brevet tar Margareta med sig till Vadstena där hon träffar abboten Sten från Munkalivs kloster i Bergen. Av honom får hon ytterligare hjälp. Hon reser också runt och träffar ledande personer, bland dem den nye kungen Erik av Pommern. Påföljande år, 1414, är hon tydligen tillbaka i Vadstena och abbot Sten skriver ett rekommendationsbrev till den nye ärkebiskopen i Uppsala, Johannes Jerekasson, där Sten bland annat berättar om Margaretas resor.²⁸

Därefter blir det tyst igen om Margareta, men 1419 skriver kung Erik ett rekommendationsbrev för en Herr Torsten som ska predika för samerna och dessutom bygga några kapell. Det är antagligen ett av resultaten av Margaretas mångåriga och långa vandringar.

Margaretas energiska arbete har renderat henne beteckningen ”samernas första missionär”.²⁹ Hon står som portalfigur för den samiska kyrkohistorien, men det spröda källmaterialet borde analyseras på nytt, inte minst i tydligare relation till den politiska och kyrkopolitiska utvecklingen i Norden under årtiondena kring år 1400. Även de nära relationerna till Vadstena och den Heliga Birgitta, som ju kanoniserades 1391, borde studeras närmare. Biskop Brask kritiserade som bekant långt senare Vadstenaklostret för dess intresse för samerna, något han menade bröt mot klosterreglerna som förbjöd munkarna att öva religiös verksamhet utanför klostret, medan Gustav Vasa stödde klostret. 1525 befallde han ju vadstenamunken Benedictus Petri att, som det heter ”leda det lapska folket till gudsdyrkan”, trots protester från biskop Brask.³⁰ Det förefaller som om Margaretas verksamhet omkring år 1400 hade återverkningar långt senare, först genom Vadstenaklostret och så genom Gustav Vasa.

28 Källmaterialet om Margareta finns sammanställt i Fellman (red.) (1910) s. 3–9; svensk övers. i Erik Nordberg (red.), *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet* (Umeå 1973) s. 8–11. Margareta har behandlats i bl.a. Gustaf B. Lundgren, ”Lappkvinnan Margareta”, i *Norrland* 1, 6 (Uppsala 1907) s. 45–55; Bo Lundmark, *Arran: Lappländska bilder* (Stockholm 1975) s. 67–71; Nils Eriksson, *Sameskolor inom Åsele Lappmark* (Umeå [1976] 1992) s. 278–285; Vuokko Hirvonen, ”Sámi-Márgarehta, vuostaš sápmelaš mišunára”, i Vesa Guttorm (red.), *Čavčča 1995 sámegeiela ja sámi girjjálašvuoda dutkan- ja bagadansymposia* (Guovdageaidnu 1996); och Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria 2: Hög- och senmedeltid* (Stockholm 1999) s. 101–104.

29 Hirvonen (1996).

30 Nordberg (red.) (1973) s. 9.

Karen Arnesdatter (?–ca 1730)

Samiska kvinnor var också långt senare aktiva i arbetet för kyrka och skola. Låt mig nämna tre intressanta exempel från 1700-talet: Karen Arnesdatter, Anna Olofsdotter och Ingri Månsdotter.

Den norske missionären Jens Kildal hade en samisk hustru, Karen Arnesdatter, som kom att spela en helt avgörande roll för både hennes makes, Thomas von Westens, och även vår förståelse av inhemsk samisk religion. När Thomas von Westen besökte paret Kildal hösten 1722 var von Westen på väg söderut på sin tredje missionsresa. Han hade på resorna frågat samer om de gamla traditionerna, han hade fått svar, men han hade inte blivit mycket klokare. Det var först när Karen Arnesdatter förklarade centrala teman i samiskt tänkande som han började ana hur saker hängde samman, och det var därför med en helt annan insikt än tidigare han efter besöket hos Kildals kunde ställa relevanta frågor och följdfrågor när han kom till det område i Nordtrøndelag som kallas Namdalen (Njaarke på sydsamiska) där han sedan under kortare och längre besök under flera år samlade in det som kom att bli det mest omfattande materialet om inhemsk samisk religion från något område. Karen Arnesdatter förmedlade kunskap om och tolkningsnycklar till förståelsen av den inhemska religionen, men samtidigt var hon också den enda kvinna som under 1720-talet hade lön från Missionskollegiet.³¹ Som hos många av de samiska prästerna på 1600- och 1700-talen, som försökte att göra det som idag kallas att kontextualisera teologin, förefaller också Karen Arnesdatter ha letat samiska sätta att vara kristen på. Att von Westen var långt mindre fördömande i sina uttalanden om samisk traditionell tro efter mötet med Karen är därför helt följdriktigt. Det var till exempel efter det mötet som han 1726 lyckades få den danske kungen att upphäva dödsstraffet för det som kallades ”trolldom”, en term som bland annat användes om inhemsk samisk religion.

³¹ Om Karen Arnesdatter, se Hans Hammond, *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse* [...] (Köpenhamn 1787) s. 843; Roald E. Kristiansen, ”Jens Kildal (1683–1767): En enfoldig og ubegavet misjonær?”, *Bårjås: Populærvitenskapelig tidsskrift fra Arran – lulesamisk senter 2010* (Drag 2010) s. 72–83 (om K. Arnesdatter, s. 75–77).

Anna Olofsdotter (1721–ca 1770)

Två årtionden efter von Westens möte med Karen Arnesdatter, möter en annan präst, Pehr Högström i Kaitum (det som senare blev Gällivare), en annan samisk kvinna, Anna Olofsdotter. Liksom Margareta under slutet av 1300-talet hade Anna Olofsdotter också haft en stark religiös upplevelse. Hennes berättelse om ett möte i renskogen med en kristusgestalt i samiska kläder kom att ge henne en viktig roll som lokal missionär.³² Som ett tecken på vem han var ska Kristus också enligt Annas berättelse ha tagit en bit av hennes öra. På ett liknande sätt som renägaren märker sin ren genom att skära bort en bit i örat märks Anna Olofsdotter av kristusgestalten.³³ De samiskt-kulturella aspekterna i hennes berättelse är tydliga. Samtidigt är det intressant att notera hur den förnuftige Högström, starkt influerad som han var av upplysningstidens nya teologiska idéer, hade svårt att tro på Annas berättelse. Hallencreutz antyder att det kan ha varit mötet med Anna Olofsdotter som gör att Högström därefter i högre grad betonar omvändelsemotivet i sina predikningar.³⁴

Man kan jämföra den kristusgestalt som Anna Olofsdotter ska ha mött med en djävulsgestalt som en samisk elev vid den Skytteanska skolan i Lycksele berättade att han träffat några år tidigare. Annas Kristus var klädd på samiskt vis, medan djävulen som eleven från Lycksele ska ha mött var klädd som en präst.³⁵ De motsatta symbolerna säger

32 Informationen om Anna Olofsdotter publicerades för första gången i Carl F. Hallencreutz, *Pehr Högströms missionsförrättningar och övriga bidrag till samisk kyrkohistoria*, utgivna och kommenterade av C.F. Hallencreutz (Uppsala 1990b) s. 70 f.; jfr Hallencreutz (1990a) och Lindmark (2006) s. 215f., 219–225, 229–234. Jfr även berättelsen om den trettonåriga Elsa Larsdotters död i Theophilus Gran, ”Några samlade tecken och bewis på Christendomens tilväxt uti Luleå Lappmarck och Jockmocks Församling”, i Daniel Lindmark (red.), *Berättelser från Jokkmokk: En kommenterad utgåva av två 1700-talsmanuskript till belysning av lappmarkens kristianisering och Pro Fides äldsta historia* (Stockholm [1773] 1999) s. 72–83. Daniel Lindmark har analyserat berättelsen som ett exempel på en dödsbäddsberättelse; jfr Daniel Lindmark, ”Mellan fiktion och verklighet: Theophilus Grans manuskript Några samlade tecken och bewis, Samfundet Pro Fide et Christianismo och den religiösa exempelberättelsen”, i Daniel Lindmark (red.), *Berättelser från Jokkmokk: En kommenterad utgåva av två 1700-talsmanuskript till belysning av lappmarkens kristianisering och Pro Fides äldsta historia* (Stockholm 1999) s. 186–189, 196–200.

33 Jag följer här Hallencreutz tolkning i Hallencreutz (1990b) s. 88.

34 Hallencreutz (1990b) s. 94.

35 Jfr Nicolaus Lundius, ”Descriptio Lapponiæ”, i K. B. Wiklund (red.), *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 17:5, (Uppsala [1670-t.] 1905) s. 25f. Daniel Lindmark (2006, s. 213f.) har övertygande argumenterat för att pojken, som enligt Lundius ska ha hetat Olaus,

en hel del om religionskonfrontationen och om samiska tolkningar av kristen teologi.

Det är Carl Fredrik Hallencreutz förtjänst att ha tagit fram Högströms berättelse om Anna Olofsdotter och den exemplifierar den stora mängd information som fortfarande finns i handskriftsmaterialet i olika arkiv. Det gör att den borde kunna inspirera till nya arkivstudier.

Ingri Månsdotter (1756–1798)

Under 1600-talet och början av 1700-talet var det bara pojkar som gick i de särskilda skolorna för samer, den Skytteanska skolan i Lycksele och de så kallade lappsolorna, men från mitten av 1700-talet fick också flickor tillträde till utbildning och under slutet av 1700-talet utgjorde de en stor del av eleverna i många skolor.³⁶ Några av eleverna fick en fördjupad utbildning och anställdes som lärare och kateketer, en slags hjälppräster.³⁷ Även kvinnor blev kateketer och inom Arjeplog blev en av dem, Ingri Månsdotter, till och med förste kateket från 1779, samma år som hon fyllde 23. Att vara förste kateket innebar både att vara ledare för församlingens kateketer, men också att ta på sig många av prästens uppgifter. Nästan 200 år innan de första kvinnorna prästvigdes inom de norska och svenska nationalkyrkorna, fungerade alltså en ung samisk kvinna som förste kateket. Hennes liv och arbetsinsats vore utan tvekan värt ett specialstudium.

inte är någon annan än den Olof som i en skrivelse senare begärde att de samiska trumorna skulle tillåtas (jfr not 14 ovan).

³⁶ Jfr Anita Alm & Sten Henrysson, *Gällivare lappskola 1756–1850: En elevmatrikel jämte analys* (Umeå 1991) s. 26; Sölve Anderzén, *Eleverna vid Jukkasjärvi lappskola 1744–1820: En första analys* (Umeå 1990) s. 10; Sam Engman, *Fällinge lappskola 1748–1818* (Umeå 1989) s. 7; Sten Henrysson, *Jokkmokks lappskolas elever 1732–1846: En analys* (Umeå 1989a) s. 10; Carl-Henry Johansson & Johnny Flodin, *Eleverna vid Arjeplogs lappskola 1743–1820: En analys* (Umeå 1990) s. 9; Carl-Henry Johansson & Johnny Flodin, *Åsele lappskola 1732–1820: Bearbetad och kompletterad elevmatrikel* (Umeå 1991) s. 5.

³⁷ Det är den finländske kyrkohistorikern Bill Widén som sammanställt och analyserat materialet om de samiska kateketerna; se Bill Widén, *Kateketinstitutionen i Sveriges och Finlands lappmarker 1744–1820* (Åbo 1965).

Milla Clementsdotter (1813–?)

Även under 1800-talet kom samiska kvinnor att göra viktiga insatser inom ramen för samisk kyrkohistoria. Ett exempel är den kvinna som i den laestadianska traditionen kallas *Lapin Marja*, Lapplands Maria, och vars samtal med Lars Levi Læstadius om ”nädens ordning” i Åsele prästgård under nyårsdagen 1844 fick avgörande betydelse för Laestadius kristendomstolkning. Maria, eller Milla Clementsdotter som hon egentligen hette,³⁸ har fortfarande en viktig roll i den laestadianska fromheten som ”den læstadianske vekkelsens forløsende mor”.³⁹ Bror Hjort har fångat denna både i altartavlan i Jukkasjärvi kyrka där Milla Clementsdotter är en central gestalt, och i den kongeniala altarskulpturen i Karesuando kyrka, där det inte är Johannes, Petrus och Maria som står nedanför Jesu kors utan Læstadius, den laestadianske predikanten Raatama och Milla Clementsdotter.⁴⁰

Karen Nilsdatter Nirpi (1830–1886)

Ett annat exempel är Jerpe Gaddja, Karen Nilsdatter Nirpi, som ska ha varit dotter till en *noaidi*, en rituell specialist inom ramen för den inhemska religionen. I samband med hennes konfirmation i Jukkasjärvi 1847 mötte hon för första gången den laestadianska väckelsen, och hon kom att bli den som tog med sig denna nya kristendomsform till Ofoten-området i Norge. Då var hon bara 18 år gammal.⁴¹ Torjer Olsen sammanfattar i sin avhandling *Karen Nilsdatter Nirpis betydelse* så

38 Gunnar Wikmark lyckades efter ett omfattande detektivarbete identifiera Laestadius "Maria". Se t.ex. Gunnar Wikmark, "Vem var Læstadius 'Maria'? Ett identifieringsförsök", *Forum theologicum* 1953 (Härnösand 1953) s. 90–118; Gunnar Wikmark, "Læstadius' Maria: Slutlänken i en beviskedja", *Forum theologicum* 1955 (Härnösand 1955) s. 75–81; Gunnar Wikmark, *Lars Levi Læstadius och lappflickan Maria: Vid hundraårsminnet av Lars Levi Læstadius' död* (Stockholm 1961); och även Gunnar Wikmark, *Lars Levi Læstadius' väg till nya födelsen* (Stockholm 1980) s. 206–221.

39 Torjer A. Olsen, "Kall, skaperordning og makt: En analyse av kjønn i lyngelæstadianismen", opublicerad doktorsavhandling, Universitetet i Tromsø (Tromsø 2008) s. 71.

40 Jfr Olle Mattsson, "Bror Hjorts altartavla i Jukkasjärvi kyrka: Från ifrågasatt skiss till berömd sevärldhet", *Norbotten: Årsbok* 2008 (Luleå 2008) s. 184–207.

41 Om henne, se Kristoffer Korneliussen, "Karen Nilsdatter Nirpi (samisk Jirpe Gaidtja): Den første som bragte det læstadianske budskap til Ibestadtraktene og Ofoten", *Hålogyminne* 11:2 (Harstad 1963) s. 165–172; Roald E. Kristiansen, "Fra noaidens datter til de kristnes mor: Om læstadianismens fremvekst i Sør-Troms og Ofoten", i Per Axelsson & Peter Sköld (red.), *Ett land, ett folk: Sápmi i historia och nutid* (Umeå 2005) s. 85–100.

här: ”Den sanne kristendommen kommer ikke fra eldre, lærde norske mannlige prester. Den kan komme fra lappmarken, fra ei ung og ulærd samejente.”⁴² Olsen sammanfattar väl den roll som Milla Clementsdotter och Karen Nilsdatter Nirpi fått i konstruktionen av den laestadianiska identiteten, som ett uttryck för ”periferi, nedenfraperspektiv och annerledeshet”.⁴³ Laestadianismen kom i det nordsamiska området att bli samernas kristna religionsform,⁴⁴ och litteraturen om laestadianismen är omfattande, men om Milla Clementsdotter och Karen Nilsdatter Nirpi finns det fortfarande bara några få artiklar, trots deras nästan mytiska roll som förebilder och exempel.

Maria Magdalena Mathsdotter (1835–1873)

1860-talets mest kända samiska kvinna i Sverige var utan tvekan Maria Magdalena Mathsdotter från Vilhelmina. Hon hann bli något av en kändis när hon under ett par resor till Stockholm lyckades samla in pengar till grundplåten till den samiska skolan i Bäskele och dessutom inspirerade till bildandet av den så kallade femöresföreningen som stödde utbyggnaden av skolor för samiska barn.

Maria Magdalena Mathsdotter var född 1835 och växte upp i en renskötarfamilj inom Vilhelmina. Innan hennes syster Segrid Regina dog 1863 hade Maria Magdalena lovat henne att resa till Stockholm och be kungen att dels tvinga nybyggarna att inhägna sina ägor så att inte samerna skulle straffas när deras renar kom in på nybyggarnas marker, dels bidra till byggandet av en skola för samiska barn.

När Mathsdotter tillsammans med sina föräldrar befann sig i vinterbeteslanden i Ångermanlands kustbygd vintern 1864 begav hon sig iväg och skidade söderut. När snön tog slut vid Gävle åkte hon med postskjuts den sista biten till Stockholm och lyckades där få träffa både representanter för regeringen och kung Karl XV. Det tolv dagar långa besöket uppmärksammades i pressen med artiklar i bland annat *Afton-*

⁴² Olsen (2008) s. 75.

⁴³ Olsen (2008) s. 235.

⁴⁴ Jfr Carl F. Hallencreutz, ”Lars Levi Laestadius’ attitude to Saami religion”, i Tore Ahlbäck (red.), *Saami religion: Based on papers read at the symposium on Saami religion held at Åbo, Finland, on the 16th–18th of August 1984* (Åbo 1987) s. 170–184.

bladet och *Stockholms Dagblad*. Dessutom skrev pastorn i den reformerta franska församlingen i Stockholm, Henri Roerich, en liten bok om henne som publicerades i Lausanne 1865. Boken kom ut i en utökad svensk upplaga 1866, samma år som Mathsdotter gjorde ett nytt besök i Stockholm för att samla in mer pengar till skolan i Bäcksele och än en gång presentera samiska synpunkter på nybyggarkolonisationen. Så reste hon hem och hjälpte sina föräldrar med renarna fram till sin tidiga död 1873, bara 38 år gammal.⁴⁵ Även om det finns förhållandevis mycket material om Maria Magdalena Mathsdotter, har ingen ännu ägnat henne någon utförligare studie.

Sara Brita Mattson Åhrén (1867–?)

Den sista av de åtta samiska kvinnor jag valt ut som exempel på samer som aktörer i den samiska kyrkohistorien möter vi på 1880-talet som den första same som blev officer i Frälsningsarmén. Hon hette Sara Brita Mattson Åhrén, var sydsame, född 1867, och hon blev officer 20 år gammal. De förordnanden man kan följa i hennes så kallade soldatrulla visar att hon under några få år flyttade från ort till ort i Mellansverige, och var tjänstledig på grund av sjukdom flera perioder, innan hon försvinner ur källorna. Men om henne finns två korta artiklar bevarade, en i *Stridsropet* och en på engelska i den internationella Frälsningsarméns huvudorgan *All the World*.⁴⁶ Det framgår emellertid inte av artiklarna om och i så fall i hur hög grad hennes samiska bakgrund kom att spela någon roll i arbetet som frälsningsofficer. Men hon kom att bli pionjären bland en rad samiska frälsningsofficerare, bland dem samepolitikern Andreas Wilks, som väl är mest känd som den som räddade den samiska tennträdsslöjden åt eftervärlden.⁴⁷ Till skillnad från Wilks,

45 En sammanställning av informationen om Mathsdotter finns i Eriksson ([1976] 1992) s. 286–299; jfr även Henri Roerich, *La Laponie et Maria Magdalena Mathsdotter* (Lausanne 1865) (utökad sv. övers.: Henri Roerich, *Lappland och Maria Magdalena Mathsdotter* [Stockholm 1866]). Ovanstående bygger i huvudsak på Erikssons text.

46 [Osign.] ”Sara Brita”, *Stridsropet* 1887:13 (1887a); [Osign.] ”Sara Brita, our first Lapp cadet”, *All the World* May 1887 (1887b) s. 127–131. Jag har också haft tillgång till hennes s.k. soldatrulla från Frälsningsarméns högkvarter i Stockholm, förmedlad av min gode kollega, kyrkohistorikern Leif Lindin.

47 Om honom, se Carl Fredrik Hallencreutz, Leif Lindin & Håkan Rydving, *Andreas Wilks: Samepolitiker och salvationist* (Umeå 1983).

efterlämnade inte Sara Brita Mattson Åhrén något eget skriftligt material. Men redan de två samtida artiklarna om henne berättar om ett rörande människoöde i kamp mot fördomar och fattigdom.

Avslutning

Margareta, som besökte sin namne drottningen 1389, för att be om lärare; Karen Arnesdotter som på 1720-talet förmedlade samisk kulturkunskap och därigenom öppnade dörren till traditionell samisk världsuppfattning och religion; Anna Olofsdotter som på 1740-talet efter en vision av Kristus blev en viktig lokal aktör för samisk kristendom i Gájjdom-området; Ingri Månsdotter som under 1780- och 1790-talen var förste kateket i Arjeplog och därigenom intog en ledande ställning i kyrkans arbete där; Milla Clementsdotter vars allvarliga samtal med Lars Levi Læstadius i Åsele prästgård nyårsdagen 1844 kom att förändra prästens livssyn och därigenom forma den teologi som skulle bli grunden för Nordens största inhemska väckelserörelse, den laestadianska; Karen Nilsdatter Nirpi som efter sin konfirmation 1847 förde den laestadianska väckelsen till Ofoten-området i Norge; Maria Magdalena Mathsdotter som på 1860-talet gick till kungs med sina politiska krav; och Sara Brita Mattson Åhrén som 1887 blev den första samiska frälsningsofficeren; åtta samiska kvinnor som under olika tider och i olika delar av Sápmi varit aktiva strateger i skapandet av en *samisk* kyrkohistoria. Några av dem är välkända, andra finns bara kort omnämnda i några få källor, men alla skulle – och borde – tillsammans med många andra samiska kvinnor och män vara huvudpersoner när den samiska kyrkohistorien börjar skrivas ur samiska perspektiv.

Både före Margaretas besök hos drottningen i Malmö 1389 och efter Maria Magdalena Mathsdotters möte med kungen i Stockholm 1864 har samiska kvinnor och män agerat kyrkopolitiskt för att få statsmakterna att ta hänsyn till samiska synpunkter och behov när det gäller kyrklig verksamhet, skapat egna kyrkliga traditioner på samiska, och formulerat samiska kontextuella teologier långt innan det begreppet blev ett modeord. Det är hög tid att dessa samiska aktörer får sin rättmätiga plats också i forskningstexter om samisk kyrkohistoria.

Källor och bearbetningar

Tryckta källor och bearbetningar

- Aikio, Samuli. *Olbmot ovdal min: Sámiid historjá 1700-logu rádjái* (Ohcejohka 1992).
- Alm, Anita & Sten Henrysson. *Gällivare lappskola 1756–1850: En elevmatrikel jämte analys* (Umeå 1991).
- Anderzén, Sölve. *Eleverna vid Jukkasjärvi lappskola 1744–1820: En första analys* (Umeå 1990).
- Anderzén, Sölve. ”Lappmarken i överhets- och missionsperspektiv”, i Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria 5: Individualismens och upplysningens tid* (Stockholm 2001).
- Belsheim, Johannes. ”Omsorg i Norden for finnernes (lapperne) omvendelse til kristendommen for reformationen”, *Theologisk tidsskrift ny række* 7 (1880) s. 327–344.
- Bygdén, Leonard. *Hernösands stifts herdaminne: Bidrag till kännedom om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning 2* (Uppsala 1923).
- Engman, Sam. *Föllinge lappskola 1748–1818* (Umeå 1989).
- Eriksson, Nils. *Sameskolor inom Åsele Lappmark* (Umeå [1976] 1992).
- Etting, Vivian. *Queen Margrete I (1353–1412) and the founding of the Nordic Union* (Leiden 2004).
- Fellman, Isak (red.). *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne 2* (Helsingfors 1910).
- Fjellström, Phebe. *Lapsk silver: Studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lapskt kulturliv 1* (Stockholm 1962).
- Friis, Jens A. *Klosteret i Petschenga: Skildringer fra russisk Lapland (efter historiske kilder og folkesagn)* (Kristiania 1884).
- Fröjd, Greger & Robert Olsson. *Lappmarkens präster 1693–1904: En studie av bakgrund och karriär* (Umeå 1989).
- Gran, Theophilus. ”Några samlade teckn och bewis på Christendomens tilwäxt uti Luleå Lappmarck och Jockmocks församling”, i Daniel Lindmark (red.), *Berättelser från Jokkmokk: En kommenterad utgåva av två 1700-talsmanuskript till belysning av lappmarkens kristianisering och Pro Fides äldsta historia* (Stockholm [1773] 1999) s. 72–83.
- Granlund, Ingalill & John Granlund. *Lapska ben- och träkalendrar* (Stockholm 1973).
- Granqvist, Karin. ”Til hvem gir du din sjel? Fortellingen om Lars Nillsson på liv og død”, *Ottar* 234 (2001) s. 36–40.
- Grundström, Harald. ”Jungfru-Maria-motivet i lapska jojkningsslåtar”, *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs akademiens årsbok* 1959 (Uppsala 1959) s. 52–57.
- Hallencreutz, Carl F. ”Lars Levi Laestadius’ attitude to Saami religion”, i Tore Ahlbäck (red.), *Saami religion: Based on papers read at the symposium on Saami religion held at Åbo, Finland, on the 16th–18th of August 1984* (Åbo 1987) s. 170–184.
- Hallencreutz, Carl F. *Per Högström och Anna Olofsdotter: Ett bidrag till 1740-talets samiska kyrkohistoria* (Umeå 1990a).

- Hallencreutz, Carl F. *Pehr Högströms missionsförrättningar och övriga bidrag till samisk kyrkohistoria*, utgivna och kommenterade av C.F. Hallencreutz (Uppsala 1990b).
- Hallencreutz, Carl Fredrik, Leif Lindin & Håkan Rydving. *Andreas Wilks: Samepolitiker och salvationist* (Umeå 1983).
- Hammond, Hans. *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse [...]* (Köpenhamn 1787).
- Hasselhuhn, Abraham Roland. *Om Skytteanska Scholan i Lycksele Lappmark* (Umeå [1851] 1988).
- Haug, Eldbjørg. *Margrete – den siste dronning i Sverreætten: Nordens fullmektige frue og rette husbonde* (Oslo 2000).
- Henrysson, Sten. *Jokkmokks lappskolas elever 1732–1846: En analys* (Umeå 1989a).
- Henrysson, Sten. *Prästerna i lappmarken före 1850: Ursprung och arbetsuppgifter* (Umeå 1989b).
- Hirvonen, Vuokko. ”Sámi-Márgarehta, vuosttaš sápmelaš mišunára”, i Vesa Guttorm (red.), *Čavčča 1995 sámegeiela ja sámi girjjálašvuoda dutkan- ja bagadansymposia* (Guovdageaidnu 1996) s. 8–11.
- Johansson, Carl-Henry & Johnny Flodin. *Eleverna vid Arjeplogs lappskola 1743–1820: En analys* (Umeå 1990).
- Johansson, Carl-Henry & Johnny Flodin. *Åsele lappskola 1732–1820: Bearbetad och kompletterad elevmatrikel* (Umeå 1991).
- Kolsrud, Oluf. ”Finnemisjonen fyre Thomas von Westen”, *Studia Septentrionalia* 3 (1947) s. 1–17.
- Korhonen, Olavi. ”Samernas år, månader och veckor”, i Heidi Hansson, Raija Kangassalo & Daniel Lindmark (red.), *När språk och kulturer möts: Festskrift till Tuuli Forsgren 2 november 2002* (Umeå 2002) s. 73–89.
- Korneliussen, Kristoffer. ”Karen Nilsdatter Nirpi (samisk Jirpe Gaidtja): Den første som bragte det læstadianske budskap til Ibestadtraktene og Ofoten”, *Håløygminne* 11:2 (Harstad 1963) s. 165–172.
- Kristiansen, Roald E. ”Fra noaidens datter til de kristnes mor: Om læstadianismens fremvekst i Sør-Troms og Ofoten”, i Per Axelsson & Peter Sköld (red.), *Ett land, ett folk: Sápmi i historia och nutid* (Umeå 2005) s. 85–100.
- Kristiansen, Roald E. ”Jens Kildal (1683–1767): En enfoldig og ubegavet misjonær?”, *Bårjås: Populærvitenskapelig tidsskrift fra Árran – lulesamisk senter* 2010 (Drag 2010) s. 72–83.
- Layher, William. *Queenship and voice in medieval northern Europe* (New York 2010).
- Lehtola, Veli-Pekka. *The Sámi people: Traditions in transition* (Inari [2002] 2010).
- Lindin, Leif & Håkan Rydving. *Samisk kyrkohistorisk bibliografi* (Umeå 2007).
- Lindmark, Daniel. ”Mellan fiktion och verklighet: Theophilus Grans manuskript Några samlade tecken och bewis, Samfundet Pro Fide et Christianismo och den religiösa exempelberättelsen”, i Daniel Lindmark (red.), *Berättelser från Jokkmokk: En kommenterad utgåva av två 1700-talsmanuskript till belysning av lappmarkens kristianisering och Pro Fides äldsta historia* (Stockholm 1999) s. 155–200.

- Lindmark, Daniel. *En lappdrängs omvändelse: Svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talen* (Umeå 2006).
- Lindmark, Daniel. "När samerna ville använda trumman som kompass: Om samiskt motstånd mot kolonialismen", *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs akademiens årsbok* 2010 (Uppsala 2010) s. 95–103.
- Lundgren, Gustaf B. "Lappkvinnan Margareta", i *Norrland* 1, 6 (Uppsala 1907) s. 45–55.
- Lundius, Nicolaus. "Descriptio Lapponiæ", i K. B. Wiklund (red.), *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 17:5, (Uppsala [1670-t.] 1905).
- Lundmark, Bo. *Arran: Lappländska bilder* (Stockholm 1975).
- Lundmark, Bo. "Religionsskiftet", i Urban Råghall (red.), *Försoning är ett sätt att börja om: Rapport från ett seminarium om försoningsprocessen mellan samer och kyrka och dess historiska bakgrund* (Härnösand 1999) s. 27–40.
- Lundmark, Bo. "Medeltida vittnesbörd om samerna och den katolska kyrkan", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* (Skellefteå 2016).
- Maillefer, Jean-Marie. "L'Église et les Lapons au Moyen-Âge", *Inter-Nord: Revue internationale d'études arctiques et nordiques* 16 (1983) s. 219–223.
- Mattsson, Olle. "Bror Hjorts altartavla i Jukkasjärvi kyrka: Från ifrågasatt skiss till berömd sevärighet", *Norrbotten: Årsbok* 2008 (Luleå 2008) s. 184–207.
- Nordberg, Erik (red.) *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet* (Umeå 1973).
- Olsen, Torjer A. "Kall, skaperordning og makt: En analyse av kjønn i lyngelæstadianismen", opublicerad doktorsavhandling, Universitetet i Tromsø (Tromsø 2008).
- [Osigh.] "Sara Brita", *Stridsropet* 1887:13 (1887a).
- [Osigh.] "Sara Brita, our first Lapp cadet", *All the World* May 1887 (1887b) s. 127–131.
- Pernler, Sven-Erik. *Sveriges kyrkohistoria 2: Hög- och senmedeltid* (Stockholm 1999).
- Porsanger, Jelena. "The eastern Sámi and the missionary policy of the Russian Orthodox Church", i Anna-Leena Siikala, Barbro Klein & Stein R. Mathisen (red.), *Creating diversities: Folklore, religion and the politics of heritage* (Helsingfors 2004) s. 107–124.
- Porsanger, Jelena. "Trifon", i Ulla-Maija Kulonen, Irja Seurujärvi-Kari & Risto Pulkkinen (red.), *The Saami: A cultural encyclopaedia* (Helsingfors 2005) s. 417–418.
- Roehrich, Henri. *La Laponie et Maria Magdalena Mathsdotter* (Lausanne 1865).
- Roehrich, Henri. *Lappland och Maria Magdalena Mathsdotter* (Stockholm 1866).
- Rydving, Håkan. *The end of drum-time: Religious change among the Lule Saami, 1670s–1740s* (Uppsala [1993] 2004).
- Rydving, Håkan. "Samer: Kristnandet", i *Norrländsk uppslagsbok* 4 (Umeå 1996), s. 68–70.

- Rydving, Håkan. "Sami church history and contemporary self-understanding among the Sami", *Svensk missionstidskrift* 87 (1999) s. 209–220.
- Rydving, Håkan. "Samiska överhetspersoner i Sverige-Finland under 1600-talet", i Else Mundal & Håkan Rydving (red.), *Samer som "de andra", samer om "de andra": Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten* (Umeå 2010a) s. 259–265.
- Rydving, Håkan. *Tracing Sami traditions: In search of the indigenous religion among the Western Sami during the 17th and 18th centuries* (Oslo 2010b).
- Røsbak, Ove. *Margrete, Nordens dronning* (Oslo 2002).
- Steen, Adolf. *Samenes kristning og finnemisjonen til 1888* (Oslo 1954).
- Vahl, Jens. *Lapperne og den lapske mission 2* (Köpenhamn 1866).
- Widén, Bill. *Kateketinstitutionen i Sveriges och Finlands lappmarker 1744–1820* (Åbo 1965).
- Widén, Bill. "Religionsskiftet från hedendom till kristendom bland samerna i Nord-Skandinavien", i Evert Baudou & Karl-Hampus Dahlstedt (red.), *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning* (Umeå 1980) s. 263–277.
- Wikmark, Gunnar. "Vem var Læstadius 'Maria'? Ett identifieringsförsök", *Forum theologicum* 1953 (Härnösand 1953) s. 90–118.
- Wikmark, Gunnar. "Læstadius' Maria: Slutlänken i en beviskedja", *Forum theologicum* 1955 (Härnösand 1955) s. 75–81.
- Wikmark, Gunnar. *Lars Levi Læstadius och lappflickan Maria: Vid hundraårsminnet av Lars Levi Læstadius' död* (Stockholm 1961).
- Wikmark, Gunnar. *Lars Levi Læstadius' väg till nya födelsen* (Stockholm 1980).
- Wilson, Karin. "Lars Rangius: Bråkstake och bibelöversättare på 1700-talet", *Oknytt: Johan Nordlander-sällskapets tidskrift* 24:3–4 (2003) s. 31–39.
- Wilson, Karin. *Markusevangeliet i Lars Rangius samiska översättning från 1713* (Uppsala 2008).

Håkan Rydving, f. 1953, professor i religionsvetenskap vid Universitetet i Bergen, är språk- och religionsvetare och har i sin forskning framför allt undersökt samisk religion (källkritik, metodproblem, religiös variation och förändring, särskilt bland syd- och lulesamer under 1600- och 1700-talen) och samiskt språk (person- och ortnamn, språklig variation), men också diskuterat övergripande teman som vetenskapliga termer och jämförandet som metod. Bland hans senaste vetenskapliga publikationer finns artiklar om björnriter, samiska personuppfattningar, rituell lek och schamanism-begreppet och böcker som *Tracing Sami Traditions* (2010), *Perspectivas del norte* (2012) och *Words and Varieties* (2013).

hakan.rydving@uib.no

Sammanfattningar på nordsamiska, lulesamiska och sydsamiska

Sámi girkohistorjjá: Oanehis diehtu gos nissondoaimmaheadjit guovddážiis

Vuosttas oassi artihkkalis addá oanehis čielggadeami dan girkolaš doaimmas mii lei njuolga sámiid vuostá ja álggahuvvui Ruoššas 1500-logus, Ruotas (-Suomas) 1600-logus ja Norggas 1700-logus. Nubbi oasis lohká gávccii sámi nissona birra geat sierra láhkái leat leamaš doaimmalaččat sámi girkohistorjjás. Margareta gii jagi 1389 galledii dronnega seammá namain ja sidai lohkat oahpaheaddjin; Karen Arnesdatter gii 1720-logus doaimmai oahpaheaddjin ja lei dat áidna nisson geas lei bálká dánska Miššuvdnaoahpaheddjiin; Anna Olofsdotter gean muitalus gávnaheamiin Kristus-hámiin sámi gárvvuiguin šattai dehálaš báikkálaš risttalašvuhtii; Ingri Månsdotter gii lei vuosttas katekehta ja danin lei njunnohis searvegottistis 1780- ja 1790-logus; Milla Clemensdotter gean ságastallan Lars Levi Læstadiusain lei mearrideaddji daidda rievdadusaide su teologijjas mat šadde vuodđun dan stuorimus gohccánlihkadussii Davviriikkas, læstadianisma; Karen Nilsdatter Nirpi gii 1847 válddii læstadialaš gohččuma Ufuhtii; Maria Magdalena Mathsdotter gii 1860-logus váccii gonagasa lusa ánuhit ruđaid sámi mánáid skuvlii; ja Sara Brita Mattson Åhrén gii 1887 šattai vuosttas sámi offiseara Frälsningsarméas.

Čálii oaivvilda ahte dál lea áigi ahte dutkan sámi risttalašvuoda birra – dan sajis go eanemusat beroštit eahpesámi olbmuid doaimmaid, ja sámii čilgejuvvojit passiiva klieantan iežáid doaimmain – álgá čalmmustahttit daid sámi dievdduid ja nissoniid geat iežas strategiijai- guin ja sierra vugiid mielde leat siskkil ráhkadan sámi girkohistorjjá.

Översättning Miliana Baer

Sáme girkkohistárjjá: Oanegis tjoahkkájgäsos tjalmostimijn kujnajda dájmadiddjen:

Artihkkala vuostasj oasse vaddá oanegis tjoahkkájgessusav girkolasj dájmas mij áledij njuolgga sámijda ja álgaduváj Ruslándan 1500-lågon, Svierigin(-Suobma) 1600-lågon ja Vuonan 1700-lågon. Nubbe oasse vuoset gáktsa sáme kujna gudi umassláhkáj lidjin dá-

jmalattja sáme girkkohistárjån; Margareta gut 1389 guossidij dråd-nigav sámmi namájn ja áhpadiddijt ánoj; Karen Arnesdatter gut 1720-lågon bargaj áhpadiddjen ja lij ájnna kujnna gánna lij bálkká dánska Misjávnnákollegias; Anna Olofsdotter gen giehtto gávnadime birra Kristus-skuovvijn sáme biktasij sjattaj ájnas bájkálasj ristalasjuohtaj; Ingri Månsdotter gut lij vuostasj katjijssa ja dajna lij sujna lájddijiddje ánburgge ietjas tjoaggulvisán 1780-lågon ja 1790-lågon; Milla Clemensdotter gen ságastime Lars Levi Læstadiusijn lidjin sieldes ájnnasa rievddadimijda suv teologiddjan mij sjattaj vuodon stuorámus riikkalasj gáhttsámij Nuorttarikan, læstadianissma; Karen Nilsdatter Nirpi gut 1847 váldij læstadiana gáhttsámav Ufuohttáj; Maria Magdalen Mathsdotter gut 1860-lågon gujddij oajvalattjajda anotjit biednigijt skávláj sáme mánájda; ja Sara Brita Mattson Åhren gut 1887 sjattaj vuostasj sáme offiserran Frälsningsarméan.

Tjálle milta l ráhtto átsádibme sáme ristalasjuoda birra – ienni gå val barggat dáttjaj dájma, gå sáme gávåduvvi passijvalasj kliánttan ietjádij doajmmaj – tjalmostahttegoahtá sáme álmájda ja kujnajda gudi ietjasa strategidjaj umassláhkáj li sáme girkkohistárjáv sissjelis dahkam.

Översättning Barbro Lundholm

*Saemien gærhkoehistovrije: Ánehks tjaalege sjiere
nyjsenæjjaj bijre mah ávtelen orreme*

Daennie artihkelen voestes boelhkesne vuesehte guktie gærhkoeseaemiej gaavhtan barki gosse Russlaantesne 1500-jaepine eelki, Sveerjesne(-Såevmesne) 1600-jaepine jih Nöörjesne 1700-jaepine. Mubpie boelhke gaektsie saemien nyjsenæjjaj bijre mah saemien gærhkoehistovrijisnie vihkeles: Margareta gie jaepien 1389, trööhnegen gáajkoe, seamma nommine minnedi lohkehtæjjan mietie birredh; Karen Arnesdatter gie 1720- jaepine lohkehtæjjine jih dihte aajne nyjsenæjja gien baalhka danske Misjovnekollegijen luvhtie; Anna Olofsdotter jih dan vaajese gæssie Kristusinie gaavnedi gie gaptine gáarveldahkesne jih guktie dihte vaajese dan dajvenkristelesvoetese vihkeles sjidti; Ingri Månsdotter gie dihte voestemes katekeete jih ávtelisnie altese áálmegisnie jaepine 1780-1790; Milla Clemensdotter gie soptsestalli hearrine Lars Levi Læstadius jih guktie dihte dan

mænngan sov teologijem jeatjahtehti, dihte stööremes guhtsiehtimie Noerhtene, læstadianisme; Karen Nilsdatter Nirpi gie jaepien 1847 læstadianismen guhtsiehtimmiem Ofoten gâajkoe buektiehti; Maria Magdalena Mathsdotter gie 1860-jaepine gânkan gâajkoe minnedi, vierhtiej mietie skuvlese, saemien maanide gihtji; jih Sara Brita Mattson Åhrén gie jaepien 1887 voestemes Frälsningsarménen saemien officere sjïdti.

Tjælijen mielen mietie dælie sãn tïjje saemien kristelesvoeten bijre dotkedh – ij barre lædteij bijre jih maam dah dorjeme, mearan saemide buerkiestieh goh almetjh gïeh eah Leah maam dorjeme – æl-kedh vuartasjidh maam dah saemien gaarmanæjjah jih nyjsenæjjah dorjeme jih nemhtie aaj saemien gærhkoehistovrijem tjaaleme.

Översättning Sig-Britt Persson och Karin Rensberg-Ripa